

Zonderlinge en bijzondere Gentse plaatsnamen

SCHEPENENVIJVERSTRAAT

Luc Devriese

De Schepenenvijverstraat in de Overschelde- of Brabantwijk (afb. 1) herinnert aan een verdwenen waterloop, de Schepenenvijver. De naam is raadselachtig. Was het een vijver met schepen? Of een vijver van de schepenen? Wat hadden de Gentse schepenen daar zo speciaal mee te maken? De Hooipoort en de kleine Koepoort lagen aan deze waterloop en misschien was het dus een gewone oude stadsgracht uitgebreid tot vijver? Maar waarom zou dat gebeurd zijn? Een vijver in een middeleeuwse stad is toch ongewoon, ... of toch niet?

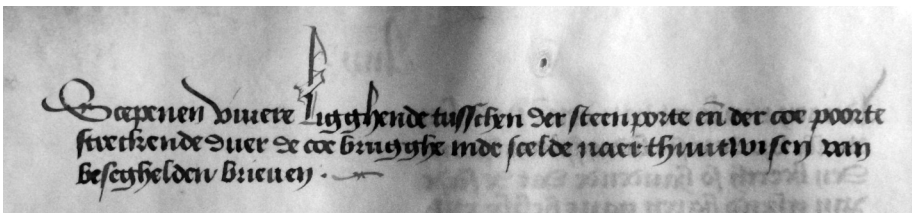

Afb. 1. Schepenenvijverstraat (foto 2016).

Waarom schepenen?

De waterloop Schepenvijver bevond zich in de winterbedding van de Schelde, in een laag gelegen meersengebied. Mogelijk was het een oude verlaten Scheldemeander die 1000 jaar geleden sterk aan het verlanden was. Toen Gent in de jaren 1200 van de Vlaamse graven toelating kreeg om de stad te versterken, gebeurde dat steeds op een terrein dat aan de stedelijke gemeenschap, vertegenwoordigd door de schepenen, in eigendom gegeven werd. Waarschijnlijk werden de laaggelegen gronden gebruikt om een brede ondiepe verdedigingsgracht aan te leggen. Ook nadat de militaire functie verdwenen was omdat de stad rond 1320-1325 uitbreidde en de verdediging opschoof naar de Vijfwindgaten, bleven die terreinen stadseigendom (1).

Voor deze zone bestaan er, voor zover ons bekend, geen duidelijke schriftelijke bewijzen dat dit zo gebeurde, maar we mogen dat afleiden uit wat er in 1213 voor het Nieuwpoortje en de Waterwijk op schrift gesteld werd (2). De schepenen kregen die toen nog onbewoonde gronden in bezit om daarop een nieuwe verdediging uit te bouwen. Ze mochten die verdelen en laten gebruiken zoals ze wilden, stelt de tekst verder. Dit grondbezit en -gebruik kreeg vorm als 'stedecijnzen', of 'erfelijke stederenten': 'eeuwig en erfelijk', onveranderlijk. De opeenvolgende gebruikers (cijnsnemers) werden eerst opgeschreven in de stadsrekeningen en vanaf 1337 tot bij het verdwijnen van het systeem in de Franse Tijd in afzonderlijke 'stadscijnsboeken' (afb. 2). In deze noteringen die vanaf het schepenaar 1326-1327 systematisch bewaard bleven, verschijnen de cijnzen 'op de Schelde' vanaf 1330-1331, en in de volgende jaren werd er 'aan de Brabantbrug' of 'aan de Brabantdam' aan toegevoegd (3).

Afb. 2. De notitie betreffende de cijns van de Schepenvijver in het Stedecijnsboek opgemaakt in 1495 (Stadsarchief Gent, reeks 152 nr. 9).

Ook elders in Gent zijn de stadscijnsgronden opvallend geconcentreerd op strategische locaties bij bruggen, poorten en vesten. De zone tussen de Hooipoort en de Koepoort maakt hier geen uitzondering op, al was blijkbaar niet

de hele loop van de Schepenvijver eigendom van de stad. Het onveranderlijke cijnsbedrag bedroeg 4 pond parisis, in de 13de-14de eeuw een aanzienlijke som (4). Een veel te hoog bedrag voor een paar meersen of een plas water.

De vroegste vermelding in de stadsrekeningen dateert uit 1347: *an Scepenen viver*. In het stadscijnsboek wordt gespecificeerd hoe een en ander in mekaar zit: de cijnsbetalers krijgen tegen betaling van die jaarlijkse cijns van 4 pond parisis de toelating een 'gat' naar hun wens te maken onder de gekalsijde Brabantdam om hun vijver van water te voorzien. Dat alles op eigen kosten: *'ende si sullen make(n) een gat up dat sy wille onder de kelchiede, vand(e) oude scelde loepende tot in de viver up hun(n)e cost* (5).

De cijns impliceerde dat de pachters de vijver mochten uitbaten. In 1367 gaven de uittredende schepenen aan hun medeschepen Lieven van den Bossche in eeuwige erfelijke cijns tegen betaling van 4 pond parisis *'den vivere dien men (h)heet Scepenen vivere, an de groene hoye also verre alse der stede erfe es, ende der stede toebehoert in beede siden*' (6). De latere vermeldingen gaan in dezelfde zin. Twee Gentse ingezetenen Olivier vander Beke en Passchier Anbeet werden in 1456 cijnsbetalers in de zone van *'de veste an de Groene Hoye, gheheeten Schepenen vivere, beghinnende in de Oude Schelde an de Steen poorte*' (7).

Anbeet en vander Beke hadden de cijns verkregen via opbod en dat had wel wat moeite gekost. De toewijzing was niet 'en petit comité' gebeurd, maar in het openbaar, zoals toen gebruikelijk in een kerk: *'gheboden es gheweest in de kerke, ende ghehat sulke kerk geboden alser toebehoerde ende men in ghelike saken gheuseert heeft*' (8). Na verloop van tijd had de cijns veel van zijn waarde verloren. De 4 pond parisis (80 schellingen parisis) was al in de jaren 1300 met een factor twaalf gedevalueerd tot 80 groot. De onveranderlijke cijnsen (eeuwig en erfelijk) brachten op lange termijn veel minder op dan aanpasbare huren. In 1550 verklaarden de afgaande voorschepen Anthone de Baenst en zijn 'gezellen' (medeschepenen) dat ze de vijver overgenomen hebben ten behoeve van de stad, *'Schepenen vivere, ende dien verhuert ter stede profyte* (9). De schepenen waren toen nog steeds actief betrokken in de regeling van de 'uitbating' van de vijver.

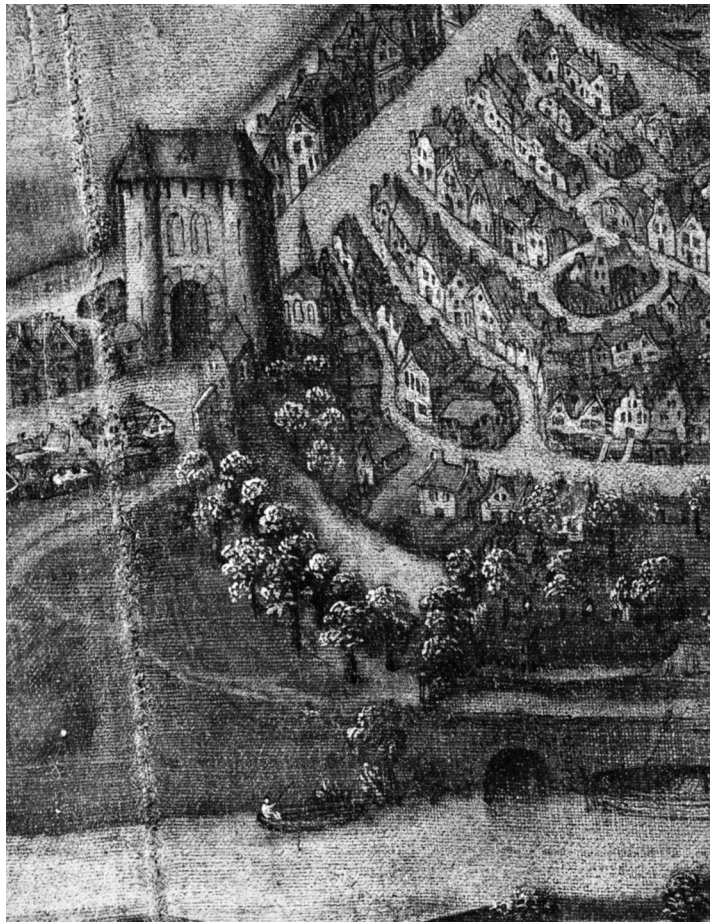
Waarom vijver?

Vijvers associëren we terecht met kastelen en abdijdomeneinen op het platteland. We kennen ze als kunstmatig aangelegde waterpartijen, obligaatsonderdeel van parken in landschapsstijl. Enkel ter verfraaiing. Maar ooit was dat

anders. De Franse benaming ‘vivier’ staat dicht bij het oorspronkelijke Latijnse woord ‘vivarium’ en die twee verraden de primaire functie: het in leven (Latijn vivere: leven) houden van zoetwatervis voor de consumptie. Dergelijke ‘viviers’ bestonden in verschillende middeleeuwse Vlaamse steden (10). Zelfs in zeer waterrijke en, laten we aannemen, visrijke streken als de onze, vormde het bewaren van dit uitermate snel bederfbaar voedsel een groot probleem in tijden zonder diepvries en koelkasten. Vooral de monniken hadden het er lastig mee. Zij mochten immers – afhankelijk van de orde – zelden of nooit vlees eten. Vis leeft in het reine en het reinigende water – denk aan het doopsel – was ook het oudste symbool van Jezus Christus. Spierweefsel van vissen, fysisch en fysiologisch gezien evengoed vlees als dat van zoogdieren en vogels, was wel toegelaten. Vissen werden verondersteld vrij te zijn van bloed en andere onreine stoffen en ze zouden zich zelfs aseksueel voortplanten. Allemaal factoren die vis acceptabel maakten in die kringen (11).

Maar ook voor de gewone mensen hadden deze strenge regels verstrekkende gevolgen. Bijna de helft van de dagen doorheen het jaar (ca. 160, afhankelijk van het bisdom) was iedere gezonde volwassene verplicht ‘vlees te derven’. Men moest zich behelpen met vis als extraatje, als dat al beschikbaar was. Sommige rijke lui en minder gegoede kloosters behielpen zich goedschiks, kwaadschiks met wat vis, enige tijd levend gehouden, en dus vers, ‘levende vers’, in een met bakstenen gemetste reservoir, in de archiefteksten aangeduid als ‘servoir’, ‘savoir’ of ‘savor’ (12). Professionele vissers was het overigens verboden zelf te ‘servoiren’, in Gent althans (13).

Maar keren we terug tot onze Gentse vijver van de schepenen. Die wordt in de oudste vermeldingen steevast met hen geassocieerd: ‘den vivere dien men eedt scepenen vivere’ (1367). Een Latijnse tekst uit datzelfde jaar laat toe te veronderstellen dat de monnik van Sint-Baafs die dat neerschreef wist wat vijver betekende: ‘*supra vivarium scabinorum*’ (zie ref. 1). Dat mogen we gerust vertalen als ‘boven (aan de andere zijde van) de visvijver van de schepenen’. Logischerwijze zou men dus moeten veronderstellen dat de Gentse schepenen een visvijver lieten aanleggen of in bezit hadden. In de talrijke bewaard gebleven gedetailleerde 14de-eeuwse Gentse voorgeboden omtrent vis en visvangst is er echter nergens sprake van de Schepenvijver (14). Dat is te verklaren doordat de vijver op de Hooie door de schepenen in cijns gegeven was. Door betaling van die cijns kregen de cijnsnemers het visrecht en ze moesten daarover geen rekenschap geven aan het stadsbestuur.

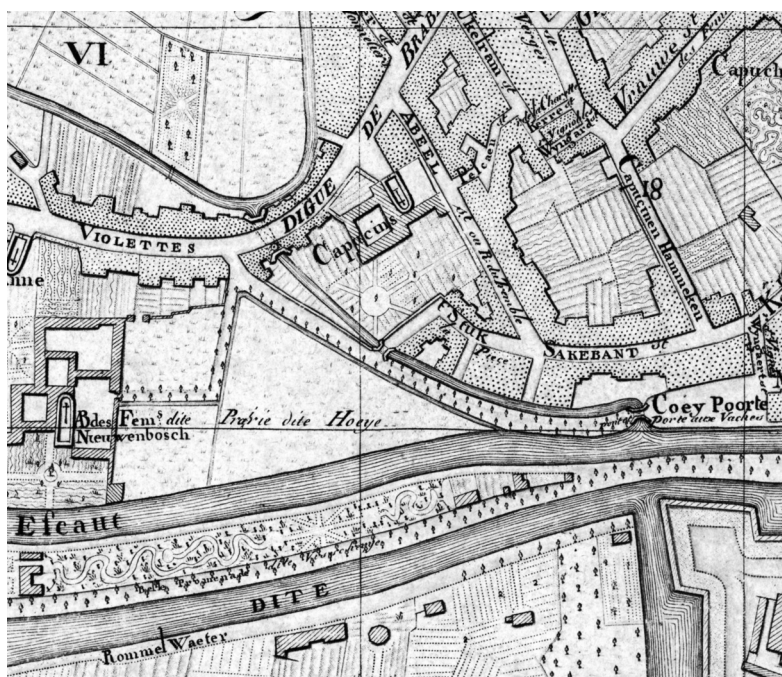

Afb. 3. Panoramisch zicht op Gent in 1534 (detail, STAM, Gent).
De vijver is vrij goed zichtbaar.

Waterregeling

Hierboven zagen we dat de cijnsbetalers toelating kregen het water en het waterpeil in de vijver te regelen volgens de behoeften. De zone buiten de Hooipoort was laag gelegen en vlak. De naam Ooie duidt op aangeslibde grond (zie noot 1). Doordat de Schepenenvijver tussen twee waterpanden lag met een hoogteverschil van minder dan één meter, kon zich daar gemakkelijk een waterpartij vormen als de waterafvoer verhinderd werd (afb. 3). Aan beide uiteinden was het water inderdaad afgesloten door een dam met een kleine stuw. Daarvan getuigen de akten van de schepenen van de Keure, die de aanleg van de dammen beschrijven als onderdeel van de cijns.

Uit de tekst van het cijnscontract uit 1456 (zie hierboven) komen we nog meer details te weten: ‘... dat sy sullen moghen legghen eene ghote dwers duer den dam, omme denselven vivere te waeternen, ende voerts eenen dam legghen t’enden den schutters hove (van Sint-Sebastiaan bij de Koepoort) ende voerts hebben de visscherie tot in de Schelde door de coe-brugghe. Dat kon en mocht ‘emmer also verre als der stede toebehoert’. Dit tekstfragment maakt duidelijk dat het water ook aan de andere zijde bij de Nederschelde afgesloten was door een dammetje. Op het schilderij ‘Gezicht op Gent in 1534’ is een gemetste wateruitloop zeer duidelijk te zien in de kaaimuur van de Nederschelde. Het was zelfs mogelijk van de dam en de afloop in de Schelde gebruik te maken om vis te ‘oogsten’. Men kon, als de vijver geacht werd voldoende vis te bevatten, de stuw openen en het waterpeil drastisch laten dalen, of de vijver laten leeglopen in de lager gelegen Nederschelde. De spartelende vissen kon men vervolgens gemakkelijk opscheppen. Het is een vistechiek die bv. in de Franse viviers nog altijd in gebruik is.

Afb. 4. De kaart van L. de Vreese, uit 1799 geeft een goed idee van het Capucijnenvaardeken tussen de kloosterhof en de ‘Coeypoorte’. Met de doorsteek onder de Brabantdam en de verbinding met het Oud Scheldekens (boven links, lusvormig) dat in die zone tot vlak achter de huizen aan de Brabantdam lag. Het deel van de (huidige) Brabantdam voorbij de Sint-Kristoffelstraat werd aangeduid als Lange Violettestraat voordat het Sint-Annaplein aangelegd werd (Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer, detail).

De vijver krimpt tot Capucijnenvaardeken en degradeert tot riool

De vijver had in de jaren 1500 zijn beste tijd gehad. De schepenen meenden in 1550 dat het wenselijk is de 'utcanten van den vivere te doen paelen' (de oevers te versterken met houten palen). Vermoedelijk was de 'vijver' toen al dichtgegroeid en herleid tot een waterloopje. Dat zien we op de 17de-eeuwse en latere kaarten, te beginnen met die van Jacques Hoorenbault (1619). In de volgende eeuwen zou het water zijn oude naam verliezen en omgedoopt worden tot Capucijnenvaardeken (afb. 4), naam ontleend aan het klooster bij de Brabantdam in het vroegere voldersgodshuis met kapel toegewijd aan Sint-Kristoffel, nu protestantse tempel. De waterloop werd in de jaren 1840 ingekokerd. Ondergronds bleven wel nog sporen bestaan (afb. 5 en 6). Van op de Visserij is in de Koepoortkaaimuur de overwelfde gewezen monding van de Schepenvijver herkenbaar (afb. 7). Die ziet er nog precies uit als op het schilderij 1534, al zal de constructie wel al enkele keren vernieuwd geworden zijn. Een uitzonderlijk bewaard gebleven getuigenis van een uniek stukje Gentse watergeschiedenis.

Afb. 7. Gezicht op de Koepoortkaai van op de Visserij (foto 2016). De overwelfde monding in de Schelde van de Schepenvijver bleef mooi bewaard in de kaaimuur. Gelukkig mondt er geen stinkende riool meer in uit. Dat was de prozaïsche reden waarom deze constructie bewaard bleef.

Met dank aan Peter Steurbaut, Marc Hanson en Frank Gelaude

Noten

- 1 Vroegste vermeldingen als ‘windgaten’ en ‘porte ten wintgaten’ in 1323 en 1326 (Gysse-ling, M. 1954, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, p. 86).
- 2 Devriese, L. (1998), de Gentse Waterwijk. De stad verkavelt het terrein. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks I, jg. 22 nr. 4, p. 23-39.
- 3 Transcripties in: Vuylsteke, J. (1900), *Ghentsche Stads- en Baljuwsrekeningen (1280 – 1337)*, p. 743, 874 en 943.
- 4 Ter vergelijking: het totale cijnsbedrag voor alle percelen langs één zijde van de Steendam (volledig bebouwd) bedroeg ongeveer 8 pond groot, hetzij 96 pond parisis (Stadsarchief Gent - SAG, reeks 152 nr. 1-18).
- 5 Stadsrekeningen in SAG, reeks 400 nr. 6, f.329v en stadscijnsboek reeks 152 nr. 3, f. 29v.
- 6 Geacteerd 25 juni 1367 f. 53 (Diericx, Ch.L, 1814, *Mémoires sur la Ville de Gand*, deel I, p. 368).
- 7 De Oude Schelde was nog tot in de jaren 1800 goed gekend in Gent. Het werd stilaan een onbetekenend overblijfsel van wat ooit een belangrijke natuurlijke Scheldeloop moet geweest zijn aan de rand van de Muinkmeersen. De naam Oudescheldestraat herinnert er nog aan. Bij de huidige protestantse tempel, ter hoogte van de vroegere Steenpoort, ook genoemd Hooipoort, kwam de Oude Schelde tot heel dicht bij de Brabantdam.
- 8 Diericx (1814), deel I, p. 368 -369. Uit jaarregisters SAG, reeks 301, 10 augustus 1456, f. 141 (niet pond groot, zoals bij Diericx vermeld, maar pond parisis).
- 9 Diericx (1814), deel I, p. 369. Acte van 10 mei 1550).
- 10 Vivier, super vivario in Dottignies 1260; Vivier in Kortrijk 1398; Viviarium in Calais 1198; Vivier in St.Omer, Clairmarais 1298. In: De Flou, K., *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesie, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. Deel 16, p. 534.
- 11 Devriese, L. (2013), Vlees eten mag dat wel? Voorgeschiedenis van het hedendaagse vegetarisme. In: *Van Mensen en Dingen*, Gent, jg. 11 nr. 4, p. 5-40.
- 12 Devriese, L. (2011), Het Sint-Jorishuis aan de Vijfwindgaten. Deel 4. De zusters bouwen en verbouwen ‘naer de nieuwe goeste’. In: *De Heraut*, Gent, nr. 1, p. 13.
- 13 De Pauw, N. (1885), *De voorgedoden der stad Gent in de 14de eeuw*, Gent, p. 100 en 125.
- 14 De Pauw, (1885), p. 199-201. Er is wel sprake van stedelijke viswaters in het algemeen, van het vissen in de stadsvesten buiten de Brugsepoort (Waalpoort) en op de Schipgracht – Durme bij Ter Licht (heden Puyenbroek), met visrechten in stadseigendom die verpacht werden.